

LEKSIKANI O‘RGANISHDAGI NAZARIY QARASHLAR

Ismoiljonova Visolabonu G‘ayratjon qizi*Sharq filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti**Lingvistika mutaxassisligi 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarga zamonaviy metodlar hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarga tayangan holda interfaol ta’lim metodlari va o‘yinlar, mashqlar asosida o‘rgatish, o‘qitish hamda mustahkamlash bilan bog‘liq masalalar ko‘rilgan. Shuningdek, sharq tili leksikasini o‘rgatishda qo‘llaniladigan metodlar va interaktiv mashqlar bajarishning samarali jihatlari, auditoriyada leksikani o‘qitish malaka va ko‘nikmalari xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar. Savol-javob qilish, suhbat, ko‘rgazmali ma’ruza, taqdimot, tushuntirish, tahlil qilish, guruh bo‘lib tarqatma materiallar asosida mashqlar bajarish, leksikani boyituvchi zamonaviy metodlar, yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol o‘yinlar.

So‘nggi yillarda maktabgacha ta’lim, maktab, kollej, litsey va universitetlar ta’lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar, yangi-yangi pedagogik-psixologik tushunchalar, interfaol metodlarni ta’lim beruvchilar tomonidan o‘zlashtirilib va qo‘llanib borilishi, ta’lim mazmunini tubdan o‘zgartirib yubordi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Til o‘rganish jamiyatida bag‘oyat muhim sohalardan hisoblanadi. Xalqaro munosabatlar avj olgan bir paytda tillarni bilish, ayniqsa, ko‘p tillilik (poliglossiya) ulkan ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekistonda tahsil oladigan o‘quvchi va talabalar odatda uch tilni o‘rganadilar. “Idrokli yoshlarimizning ko‘pchiligi uch til egasidir” Ushbu tillar ta’lim nazariyasida maxsus nomlar bilan yuritiladi: ona tili, ikkinchi til va chet til. Ona tili tafakkur shakllanishida alohida xizmat o‘taydigan birinchi tildir. Ikkinchi til haqida so‘z yuritilganda, unga boshqa millat vakillaridan iborat qardoshlar, qo‘shnilar tili sifatida qaraladi. Ma’lumki, til kishilarning bir birlarini yaqindan bilishlari, hurmat-e‘zozlashlari, do‘stlashishlarida tengi yo‘q omil, bebaho vositadir. Chet til — bu xorijiy mamlakat tili. Respublikamizda G‘arbiy Yevropa (ingliz, ispan, nemis, fransuz) tillari va Sharq (arab, turk, urdu, fors, xitoy, hind) tillari o‘qitilmoqda. Ular ta’lim muassasalarining o‘quv rejalaridan o‘rin olgan.

Uchala tilni o‘qitish jarayoni turlicha kechadi: birinchidan, ona tilida tafakkur shakllanadi, boshqa tillarni o‘rganish ulardagi fonetika, leksika va grammatikaga xos xususiyatlarni his etish bilan bog‘liqdir; ikkinchidan, o‘rganish tartibi ona tilidan boshlanib, undan keyin ikkinchi til va, nihoyat, chet tilga o‘tiladi; uchinchidan, ona tili va ikkinchi til tabiiy vaziyatda, chet til esa sun‘iy muhitda o‘rganiladi. Chet tildagi muloqot, asosan, darsda o‘qituvchi rahbarligida kechadi. Chet til o‘qituvchilikni kasb-u kor sifatida tanlaganlar zimmasiga ushbu tilni o‘qitish nazariyasidan mukammal xabardor bo‘lishdek vazifa yuklanadi. O‘qitish ilmini metodika fani yoritadi, “methodike” so‘zi yunoncha bo‘lib, “biror ishni maqsadga muvofiq bajarish usullari majmuyi” ma’nosini bildiradi. Pedagogik muloqotda tez-tez uchrab turadigan „metodika“ terminining uchta ma’nosi bor. Birinchisi, o‘quv predmetini bildiradi (masalan, “ertaga birinchi dars – metodika”), ikkinchisi, ta’limning metodik usullari yig‘indisini va maxsus fan (masalan, “bu qo‘llanmada metodika

yaxshi yoritilibdi”) ni ifodalaydi. Ruhshunoslar e’tirof etishlaricha, inson bolasi kishilik jamiyati orttirgan tajribani so‘z orqali o‘zlashtiradi, chunki tafakkur so‘z yordamida sodir bo‘ladi. So‘z til birligi sifatida ifodalanadi. Tildagi so‘zlar majmui leksikani tashkil etadi.

Leksika (yunoncha lexis-so‘zga oid, lug‘aviy)-tildagi barcha so‘zlar va iboralar yig‘indisi, tilning lug‘at tarkibi demakdir. Til leksikasi to‘xtovsiz o‘zgarib turadi. Bu narsa lug‘at tarkibida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, mavjud so‘zlardan ayrimlarining eskirib, iste’moldan chiqishi, leksik ma’nosini o‘zgartirib, yangi ma’no kasb etishi kabi jarayonlarda ko‘rinadi. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy tuzumning o‘zgarishi bilan uzviy bog‘langan holda leksika ham boyib boradi. XX asrda barcha xalqlar qatori o‘zbek xalqi leksikasi ham tezlik bilan o‘sib, taraqqiy etdi. O‘zbek tili leksikasiga baynalmilal so‘zlar keng ko‘lamda kirib keldi. Buning ustiga fan va turli sohalar terminologiyasi ham to‘xtovsiz o‘sib bormoqda. O‘zbek tili leksikasida o‘z va o‘zlashgan qatlam, shuningdek, o‘z qatlam tarkibida umumturkiy so‘zlar va ulardan yasalgan o‘zbekcha so‘zlar mavjud. O‘zlashma qatlam tarkibida forscha, arabcha, ruscha-baynalmilal so‘zlar bor.

Ko‘nikma hosil qilish uchun leksika mashqlari bosqichi muhim ahamiyatga egadir. Mashqlarning asosiy turlari quyidagilar:

1. Real lug‘at boyligini o‘zlashtirish, lug‘at tarkibini kengaytirish va ularni fahmlash (payqash) orqali bilib olish ko‘nikmalarini hosil qiladigan mashqlar.

2. Retseptiv (tinglab va o‘qib tushunish) va reproduktiv (gapirish, qisman yozuv) leksik mashqlar.

3. Leksik birlikning har xil turlari (so‘z, turg‘un so‘z birikmasi, nutq klisesi)ni o‘rganish mashqlari.

Boshlang‘ich bosqichda, asosan, og‘zaki, kontekstli, bir tilli (chet tilda) mashqlar sinfda, o‘qituvchi boshchiligida, xor bilan, rasmlardan foydalanib bajariladi. O‘rta bosqichda mashqlarning katta qismi uyda, yozma shaklda, o‘qituvchi bevosita boshqarmaydigan fonogramma holida, kontekstli va kontekstdan tashqari, yakka tarzda, ikki tilda bajarishga mo‘ljallanadi. Yuqori bosqichda leksik mavhum otlarga suyanib, kontekstdan tashqarida va kontekstda, ichki imkoniyatli potensial lug‘atni boyitish, yangi so‘z ma’nosini fahmlab olish, leksik operatsiyalarni ong ishtirokisiz erkin qo‘llay olish kabi mashqlar bajarilishi tavsiya qilinadi.

Leksik materialni o‘rgatishda asosan hozir ikki mashq turi mavjud:

1. Til yoki tayyorlov mashqlari.

2. Nutq yoki kommunikativ mashqlar.

Birinchi turdagi mashqlar asosan so‘z shakllarining ma’nosi ustida ishlashda hamda og‘zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirishda qo‘llaniladigan mashqlarga aytiladi.

Ikkinchi turdagi nutq mashqlari esa nutq malakalarini o‘stirib, og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarni hosil qiladi.

Mazkur maqola leksikani o‘rgatish jarayoni uning ma’nosini ochishdan, ya’ni tushuntirishdan boshlanadi.

Bu asosan ikki usulda:

a) tarjima orqali tushuntirish;

b) tarjimasiz tushuntirish orqali amalga oshiriladi.

a) Yangi so‘zni tarjima orqali tushuntirish 3 usulda tashkil qilinadi:

1-usul: chet tilidagi so‘zning ma’nosiga mos keladigan asosiy ma’nosini, yoki mos keladigan ekvivalentini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ona tilida og‘zaki berish yoki doskada tarjimasini yozib qo‘yish;

2- usul: so‘zning ikkita ma’nosini berish;

3-usul: tarjima – izoh, orqali so‘z manosi ochish. Odatda chet tilida so‘zning ma’nosi ona tilidagi so‘z ma’nosidan tor yoki keng bo‘lsa, to‘liq ma’noga mos kelmasa, ona tilida izoh beriladi. Bu usul zaruriyat tug‘ilganda, sinfda o‘quvchi ko‘p bo‘lganda, so‘z ma’nosini tarjimasiz ochish mumkin bo‘lmaganda, ma’nosi ochiladigan so‘z ko‘p bo‘lib, vaqt kam bo‘lganda qo‘llaniladi.

b) Tarjimasiz tushuntirish: Bunda til, nutq ko‘rgazmasidan keng foydalaniladi.

Bu usulni qo‘llash so‘z ma’nosini chet tilining o‘z vositalari orqali ochishdir. Bunda chet tilidagi kontekstdan, nutq vaziyatidan, so‘z yasovchi qo‘shimchalardan, so‘zning kelib chiqishini tahlil qilishdan, qo‘shimchalardan, sinonim, antonimlardan foydalanib o‘quvchilarning o‘zlariga so‘zning ma’nosini fahmlab topishdan, baynalmilal so‘zlarni taniiy olishliklaridan keng foydalaniladi.

So‘z ma’nosini ochishning kommunikativ usullari aynan tarjimasiz tushuntirish va ko‘rsatishga asoslanadi. Bunda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. So‘z ifodalovchi ma’no predmet yoki rasmni, harakatni ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi. Bunda dastlab so‘zning talaffuzi o‘rganiladi. Shundan so‘ng o‘qituvchi so‘zning grafik ifodalanishini ko‘rsatadi. O‘quvchilar uni bir necha bor o‘qiydilar. O‘qituvchi o‘rganilgan so‘z bilan avval o‘rganilgan so‘zlarni qo‘shib iboralar yasashni buyuradi. Keyin bu iboralar bilan jumlar yasash, ularni tasdiq so‘roq, inkor formalarda gapirish mashq qilinadi. Bunday mashq o‘quvchilar juftliklari, guruhlari orqali tashkil qilinadi. Shundan so‘ng o‘qituvchi kichik guruhlarga matndan yangi so‘z qo‘llanilgan jumlani topishni va uni shaxslarini, zamonlarini o‘zgartirib gapirishni tashkil qiladi. Bunday faoliyat jarayonida o‘quvchilar yangi so‘zning talaffuzini, leksik-grammatik ma’nosini, uni gap strukturasiidagi o‘rnini o‘zlashtirib oladilar.

2. So‘z ma’nosini o‘qituvchining yuz ko‘rinishi, imo-ishorasi, harakati orqali fahmlab toptirish.

3. So‘z ma’nosini chet tilida izohlash.

4. So‘zning ma’nosini kontekstdan fahmlab toptirish;

5. So‘z yasash qo‘shimchalari yordamida yangi so‘z ma’nosi topish. Bu o‘rinda o‘qituvchi o‘quvchilar avval o‘zlashtirgan so‘zlardan foydalanishi lozim.

Leksik mashqlardan namunalar

Leksik birliklarni tinglash mashqlari:

1. So‘zni tinglash va tovush tarkibini o‘rganish (so‘z gapda va yolg‘iz taqdim etiladi). 2. Muallim chet tilde nomini aytayotgan narsani ko‘rish. 3. Muallim chet tilde aytayotgan harakatni bajarish. 4. Oldin o‘rganilgan so‘zga ma’no jihatidan mos keladigan so‘zning tovush tarkibini tinglab tahlil qilish. 5. Yangi so‘zni mavzuga oid boshqa so‘zlar orasidan tinglaganda, tanib olish. 6. Aytilgan so‘zlam mavzularga tegishlisini topish. 7. So‘z ta’rifidan uning ma’nosini fahmlab olish. 8. Tinglangan jumladagi so‘zlar miqdorini aniqlash. 9. Urg‘u bilan ajratib aytilgan so‘zlar ma’nosini ona tilida aytish. 10. Ikki jumlada aytilgan ma’nodosh so‘zlarni ona tilida farqlash.

Leksik birliklarni ko‘rish mashqlari:

1. So‘zlani alfavit tartibida yozish. 2. So‘zlani harfiy tahlil etish. 3. Tushirib qoldirilgan harf birikmasini qo‘yish. 4. Muayyan o‘qilish qoidalarini namoyish qiluvchi so‘zlarni o‘qish. 5. Qoidadan mustasno so‘zlarni o‘qish. 6. Berilgan so‘zlarni o‘qish. 7. Qo‘shma so‘z yoki so‘zlar tarkibini ajratib yozish. 8. Ma‘lum so‘z qaysi so‘z turkumiga mansubligini aniqlash. 9. Ona tili bilan bir o‘zakli so‘zlarni matndan topish. 10. So‘z yasash elementlarini farqlash orqali so‘z ma‘nosini ochish va h.k.

Leksik birliklarni aytish va yozish mashqlari:

1. Ko‘rib turgan narsalar (yoki ulaming tasviri) nomini chet tilde aytish va yozish. 2. Rasmga oid ma‘lum so‘zlarni chet tilde aytish va yozish. 3. Berilgan mavzuga taalluqli so‘zlarni aytish va yozish. 4. So‘zni qo‘llab, og‘zaki va yozma gaplar tuzish. 5. Harakat, hodisa va narsani sharhlab berish. 6. Tayanch so‘zlarni qo‘llab, rasmni tasvirlash. 7. Rasmni nutq mavzusini tasvirlash. 8. Berilgan tayanch so‘zlari shtirokida yozma va og‘zaki fikr bayon etish. 9. O‘qituvchi aytgan so‘zlar yoki gapni takrorlash.

Retseptiv va reproduktiv leksik mashqlar

1. O‘qituvchiga taqlid so‘z yoki gapni takrorlash. 2. O‘qituvchi aytgan so‘zni so‘z birikmasi gapda qo‘llash. 3. Aytib turilgan materialni yozish va qaytarish. 4. Gapda matndan tanish/notanish so‘zlarni topish. 5. Gapni kengaytirish (boshi va oxiriga so‘zlar qo‘shish). 6. Vazifaga ko‘ra matndan so‘zlarni topish. 7. Matndagi bo‘sh joylarni to‘ldirish. 8. Tagiga chizilgan/ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga savol tuzish. 9. O‘qilgan matnni yangi so‘z ishtirokida gapirib berish. 10. Berilgan dialogni yakka nutqqa aylantirish.

Sharq tili leksikasini o‘rganish jarayonida nafaqat interaktiv mashqlar va o‘yinlar balki, o‘ziga xos dars o‘tish uslub va metodlardan foydalangan holda o‘qituvchi o‘ziga xos sifatli va samarali dars turini kashf eta oladi, albatta. Ta‘lim yangi bosqichga ko‘tarilmoqda, o‘quvchilar fikr darajasi kengaymoqda, axborot olish osonlashmoqda, bunday o‘sh jarayonida o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanmaslik darsning samaradorligini pasaytirib yuboradi.

Interfaol ta‘lim usuli – har bir o‘qituvchi tomonidan mavjud vositalar va o‘z imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladi. Bunda har bir o‘quvchi o‘z motivlari va intellektual darajasiga muvofiq ravishda turli darajada o‘zlashtiradi.

Interfaol ta‘lim texnologiyasi - har bir o‘qituvchi barcha o‘quvchilar ko‘zda tutilgandek o‘zlashtiradigan mashg‘ulot olib borishini ta‘minlaydi.

Interaktiv ta‘lim - faol o‘qitish uslubining turlaridan biri. Interaktiv o‘rganish bilan o‘zaro munosabat nafaqat o‘qituvchi va talaba o‘rtasida, balki barcha tinglovchilar bilan aloqa qilish va birgalikda ishlash (yoki guruhlar) o‘rtasida amalga oshiriladi.

Interaktiv ta‘lim vositalari. Interaktiv usullarni qo‘llash oddiy-oddiy ko‘rgazmalar, plakatlar, xaritalar, modellar va boshqalar bilan boshlandi. Bugungi kunda interaktiv ta‘limning zamonaviy texnologiyalari eng so‘nggi jihozlarni o‘z ichiga oladi: interfaol taxtalar, planshetlar, kompyuter simulyatorlari, virtual modellar, plazma paneli, proyektorlar, noutbuklar va boshqalar.

Har bir yangi so‘z tushuntirilgach, uni dastlabki mustahkamlash mashqlari bajarildi. Yangi so‘zni o‘zlashtirish deganda so‘zni xotirada saqlay olish, qo‘llay olish tushuniladi. Shu sababli yangi so‘zlarni muloqot mavzusi asosida tuzilgan kommunikativ topshiriqlar orqali mustahkamlash zarurati paydo bo‘ladi. So‘zlarni muloqot jarayonida jumla ichida

ko‘p martalik takrorlash, bu jarayonda audiovizual, noverbal va emotsional ta’sir vositalaridan foydalanish yangi so‘zlarni o‘zlashtirishning eng yaxshi usulidir.

Yangi lesikani kommunikativ yondashuv orqali tushuntirish va mustahkamlashni tashkil qilishda an’anaviy o‘qitish jarayonida qo‘llaniladigan quyidagi usullardan ham ijodiy foydalanish mumkin. Bunga savol-javob mashqlari, tarjima, bir-biriga bog‘liq bo‘lgan gaplarni, so‘zlarni guruhlashtirish, turli xil nutq vaziyatlari tuzdirish mashqlari kiradi.

Yangi leksikani mustahkamlash o‘quvchilarda muloqot ko‘nikma va malakalarini shakllantirish bilan qo‘shib olib boriladi. Bunda tematik rasmlarga, diafilmlarga qarab gapirtirish, matn ustida savol-javob o‘tkazish, chet tilida matn mazmunni gapirtirish, ba’zan chet tilidan ona tiliga tarjima qildirish (yozma) mashqlaridan foydalaniladi. O‘qituvchining vazifasi o‘quvchilar yangi so‘zlarni puxta o‘zlashtirishlari, mustahkamlashlari uchun qanday metod, usullardan, vositalardan foydalanishni aniqlash, so‘zni og‘zaki nutqda qo‘llashga o‘rgatish uchun nechta va qanday mashqlar va ularni qanday tartibda bajartirishni hal qilishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumaniyozova M. Interfaol metodlar. [Elektron resurs]. – Manba:
2. Ko‘chiboyev A. “Chet tillar o‘qitishning amaliy metodikasi” hamda Jalolov J. “Chet tili o‘qitishning metodikasi” kitoblari
3. Nishanbayeva A. Sharq tillarini o‘qitish metodikasi (dariy, fors va pashtu tillari). - O‘quv-uslubiy majmua.T,: 2020, 16-17-betlar.
4. Общая психология. / Под ред. А. В. Петровского, 2-е изд.— М.: Просвещение, 1977, 165-bet, (3-е изд. — 1986, o‘zbekcha nashr — Toshkent: O‘qituvchi, 1992).
5. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. — М.: Русский язык, 1989. — 132—133 va 137—138-betlar
6. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам. — М.: Русский язык, 1977. — 144—145-betlar

Elektron resurslar

1. <http://lex.uz>.
2. <http://metodurlari|Sadikov.uz>
3. <http://manzura90.zn.uz/interfaolmetodlar>
4. <http://www.edu.uz>
5. <http://www.ziyonet.uz>